

Antropocentrizam i naturalizam – uporišta modernog mišljenja

Ivan Cifrić

Filozofski fakultet, Zagreb

Sažetak

U empirijskom istraživanju provedenom 1992. godine na reprezentativnom uzorku studenata (547) Zagrebačkog i Riječkog sveučilišta analizirane su relacije između latentnih dimenzija percepcije odnosa priroda–tehnika–čovjek i latentnih dimenzija percepcije napretka, razvoja i budućnosti.

Multivarijantnom analizom pod komponentnim modelom dobivene su, uz PB kriterij ekstrakcije, latentne dimenzije percepcije odnosa priroda–tehnika–čovjek (»Antropocentrizam utemeljen na povjerenju u tehniku« i »Naturalizam«), percepcije razvoja (»Razvoj utemeljen na optimalnom korištenju i štednji prirodnih resursa«, »Poželjnost demografske ravnoteže«, »Razvoj utemeljen na neiscrpivosti i maksimalnom korištenju prirodnih resursa« i »Poboljšanje kvalitete hrane i promjena načina ishrane«), percepcije napretka (»Vrijednosno–moralno osporavanje napretka«, »Nekritički tehnicizam« i »Humanističko–tehnički optimizam napretka«) te percepcije budućnosti (»Dihotomno totalitarno društvo visokih tehnologija i novih hominida«, »Katastrofična budućnost«, »Status quo u budućnosti« i »Kozmička budućnost«).

Kanonička analiza relacija između latentnih dimenzija ukazuje na postojanje dviju perspektiva. Prva se oslanja na »antropocentrizam«, optimistička je, podržava postojeći napredak, radikalno projicira razvojne tendencije, budućnost u kojoj vidi novu civilizaciju. Druga se oslanja na »naturalizam«, pesimistična je, s moralnih pozicija osporava postojeći civilizacijski napredak, ukazuje na štednju prirodnih resursa, a u budućnosti vidi katastrofu.

Ključne riječi: antropocentrizam, budućnost, napredak, naturalizam, razvoj, studenti

1. UVODNA NAPOMENA

Od šezdesetih se godina o problemima razvoja i napretka sve više raspravlja u kontekstu problematike zaštite okoliša i ekoloških pokreta.¹ Na rastuće probleme globalizacije te zagađivanja i destrukcije okoliša ukazano je i na stockholmskoj konferenciji OUN–a (1972. god.), a na problem biološke raznolikosti i klimatskih promjena 1992. god. u Rio de Janeiru (Keating, 1993). U razdoblju između dviju konferencija problemi se nisu smanjili (Socijalna ekologija, 1992) već se pojavljuju i neki novi, kao bio– i gentehnologije ili »ozonska rupa« (Roan, 1989). Ukazuje se na društvene probleme ekološke komunikacije (Luhmann, 1988), kao i na nova obilježja suvremenog razvijenog društva – porast i »proizvodnju« rizika (Beck, 1986).

Sve se to može objašnjavati u kontekstu krize moderniteta i postmoderniteta (Giddens, 1990). Problemi razvoja su potencirani strukturnim krizama (Toffler, 1975)

1 Članak je napisan u okviru rada na projektu »Socijalnoekološki aspekti razvoja« pri Zavodu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu; projekt financira Ministarstvo znanosti i tehnologije RH.

i energetske krizama (Schur, 1972; Paar, 1984), a u kontekstu ekološke krize oni dobivaju daleko veće značenje. »Križa« se ne shvaća samo kao pitanje »velike transformacije« (Polany, 1976), vrijednosnog sustava, odgovornosti i međunarodne suradnje (Taylor, 1970: 351–354), već se širi na civilizacijske prostore kao problem opstanka cijelog planeta. U tom kontekstu postaju sve aktualnijima endogeni čimbenici. Primjerice, ekološke orijentacije (Simonis, 1988), etički aspekti (Birnbacher, 1980; Auer, 1984; Taylor, 1986) i teološki aspekti (Moltmann, 1987; Altner, 1989) diskusije o razvoju, napretku i čovjekovim aktivnostima.

Problemi ljudskog preživljavanja (Pies, 1979) i ekološke alternative (Schumacher, 1974; 1977) postaju pitanjem promjena socijalnog sustava, razvojnih ciklusa i scenarija budućnosti (Cazes, 1992; Freeman i Jahoda, 1980; Toffler, 1983; Huber, 1982). Kritika industrijskog društva i očekivanja od postindustrijskog društva koncentriraju se na kritiku »društva rasta« (Binswanger i sur., 1983), ukazuju na socijalne granice rasta (Hirsch, 1977; Leiss, 1978), na socijalne troškove rasta (Kapp, 1979), na kontraproduktivnost takvog sustava (Illlich, 1975); traže se nova rješenja u socijalnoj podnošljivosti okoliša (Huber, 1985) i daje se prednost kvalitativnom rastu (Majer, 1984); ističu se i potrebe formuliranja socijalnih interesa u zaštiti (Jänicke, 1978), a ne samo zaštita okoliša; traže se izlazi u sistemskoj ravnoteži (Georgescu-Roegen 1971) i ekološkoj bilanci (Müller-Wenk, 1978).

Velike rasprave potaknula je knjiga *Granice rasta* (Meadows i dr., 1973), koja je ukazala na veliku globalnu nesigurnost i dileme modernog svijeta i njegovih alternativnih perspektiva, pa se suprotstavljanja mišljenja nastavljaju (Heilbroner, 1974; 1976; Dumont, 1974; Herrera, 1976; Tinbergen, 1976; Kahn, 1977; Mesarović i Pestel, 1976). Danas se više raspravlja o smislenosti i operabilnosti teze o *sustainable society* (WCED 1987). Kritika industrijskog društva kreće se od ekonomske do moralističke. Na Istoku se ukazuje na potrebu znanstveno-tehničke revolucije (Richta, 1972), a na razvijenom Zapadu na posljedice tehnološkog optimizma² i tehnologije (Commoner, 1971), na problem naših aspiracija i »nedozvoljivih radnji« (osobito prekomjernog iskorištavanja sirovina i energije) kao građenje »Kule Babilonske« (Grul, 1985: 416), na entropijske procese (Rifkin, 1986), sve do upozorenja da i priroda može jednom zanimati (Carson, 1965) i da se socijalni napredak ne može više odvijati na principu kompetitivne selekcije (Gowdy, 1994:42). Prirodnom sustavu se pripisuje samovrijednost, a čovjeku razboritost da se prema prirodi odnosi kulturno (Markl, 1986) te da je pojmi kao »jedinstvo čovjeka i prirode« (Weizsäcker, 1988). Daje se prednost prirodnom sustavu pred socijalnim sustavom (Amery, 1978) i zagovara »mir s prirodom« (Meyer-Abich, 1979; 1984:150). Sve je veći interes za društvene vrijednosti i njihove promjene (HilImann, 1981; Klages-Kmieciak, 1969; Klages, 1985; Inglehart, 1977), kao i ukazivanje na potrebu nove ravnoteže (Capra 1986) kao kod nekih drugih civilizacija.

Iako se o problemima razvoja intenzivno raspravlja i smješta ih se u kontekst znanstveno-tehnološkog razvoja, »križe« političke i vojne bipolarnosti svijeta, potencijalnih sukoba civilizacija i razmišljanja o bliskoj budućnosti (Kennedy 1993), nedvoj-

2 Pod »tehnoškim optimizmom« podrazumijevamo uvjerenje da se pomoću znanstvenih istraživanja može racionalno upravljati, tj. »proricati«, »manipulirati« i nadzirati sve nenamjeravane negativne posljedice na širokoj ljestvici čovjekova interveniranja u prirodu (Eckersley, 1992:51). On pretpostavlja da je tehnika nezamjenjivi posrednik između čovjeka i prirode, bez obzira kakve posljedice može izazvati, da je razvoj tehnike jedino poželjan i da samo on može čovječanstvu osigurati bolju perspektivu. Tehničko društvo nema alternative.

beno je da u očekivanim promjenama kao i u onima koje su u tijeku treba respektirati i endogene čimbenike. Pod time mislimo na duhovne promjene (promjene vrijednosnog sustava), na reagiranja socijalnih aktera u društvu pod njihovim utjecajem te na motive i ciljeve razvoja modernog društva.

Uspjeh neke ekološke politike ne ovisi samo o njezinoj racionalnoj strukturi (ciljevima i metodama) već i o tome koliko je prihvaćaju interesne skupine ali i obični građani, na ponašanje kojih utječu situacijski čimbenici ali i neke temeljne vrijednosti i vrijednosne orijentacije – kultura. Prihvaćanje nekog programa ili koncepta razvoja povezano je s odnosom prema okolišu i općem shvaćanju promjena (stanja u prostoru napretka od prošlosti do neke izvjesne budućnosti). O svakom se problemu mogu empirijski identificirati konkretni stavovi kao i latentne strukture mišljenja, jer se pojedinac u životnim prilikama ne ponaša izolirano od drugih utjecaja, iako je često nesvjestan nazočnosti nekih vrijednosti bazične kulture, što se egzemplarno pokazuje i na procesu transformacije socijalističkih zemalja. Isto se tako oko nekih temeljnih stajališta o čovjeku i prirodi oblikuju različite struje: od environmentalista do dubinske ekologije – *deep ecology* (Fox, 1984), koju prvi artikulira Naess (Steverson, 1994:74), odnosno transpersonalne ekologije (Fox, 1990) i »ekopolitičke« orijentacije (Eckersley, 1992).³ Zato je zanimljivo empirijski istraživati povezanost onih latentnih struktura za koje možemo pretpostaviti da u međusobnim relacijama mogu tvoriti neke općenitije i konzistentnije strukture socijalnoekološkog mišljenja. U našem slučaju radi se o percepciji odnosa priroda–tehnika–čovjek, razvoja, napretka i budućnosti.

2. ANTROPOCENTRIZAM I NATURALIZAM

Odnos između čovjeka i prirode može se promatrati kao odnos kultiviranog (humanog) i nekultiviranog (nehumanog) a pritom zastupati jednu ili drugu stranu (svijet prirode ili svijet čovjeka), ovisno o tome s kojeg se vrijednosno–teorijskog stajališta polazi: antropocentrizma ili naturalizma.⁴ Problem teorijske diskusije nije sporan, jer ona nikada nije završena i može se uvijek nastaviti. Problemi se pojavljuju u diskusiji o stvarnosti i praktičkim i teorijskim refleksijama antropocentrizma i naturalizma, pa se kritike jedne i druge orijentacije na praktičnoj razini pojavljuju kao konačne diskusije, najčešće potaknute životnim problemima. Kritika antropocentrizma usmjeruje se na problem budućnosti i entropijskih posljedica po okoliš i sveukupnu živu prirodu. Industrijskom društvu se pripisuje antropocentrička orijentacija. Ona se prihvaća onda kada se naglašavaju razvojni uspjesi i znanstveno–tehničke mogućnosti modernog društva, a kritizira onda kada se naglašavaju negativne posljedice.

³ Steverson drži da se na primjeru *land ethic* (A. Leopold) i *deep ecology movement* (A. Naess) može dovoljno dobro ilustrirati način na koji »ekocentrizam« koristi ekološko modeliranje kao osnovu za ljudsku ontološku perspektivu (Steverson 1994:72).

⁴ »Antropocentrizam« (»homocentrizam«) je uvjerenje da je potpuno jasno, normalno i moralno relevantno razgraničenje između čovjeka (humanog) i ostatka prirode, da je humano jedino ili principijelno izvorište vrijednosti i značenja na svijetu i da »neljudska« priroda nema druge svrhe osim da služi čovjeku (tj. vrsti; Eckersley 1992:51). Čovjek je po prirodi stvari nadređen prirodi, jer je najrazvijenije biće na Zemlji.

»Naturalizam« bi bio shvaćanje po kojemu je čovjek dio prirode i može samo djelomično svoje sposobnosti i ponašanje izdvojiti iz prirode ili usmjeriti na njezino korištenje, kojem ovisi njegov opstanak, jer je i sam podložan prirodnim zakonima. U teološkom smislu odnos i postupak s prirodom je »čin bogoslužja« (Bajsić, 1994:84).

dice (za okoliš i prirodu) proizašle iz razvoja zasnovanog na antropocentričkoj paradigmi. Naturalizam ovdje predstavlja zahtijevani okvir u oblikovanju različitih, antropocentrizmu suprotstavljenih, mišljenja i djelovanja u okviru »ekocentričnih« orijentacija. Industrijsko društvo je reprezentant moderne civilizacije, pa se naturalizam izražava kao civilizacijska kritika »arogantnog humanizma« (Ehrenfeld, 1981), kojega treba štiti od njega samoga (Eckersley, 1992:2). Jedna od drastičnijih kritika antropocentrizma kaže da je on »empirijski bankrot i teoretski katastrofalan, praktički koban, logički nekonzistentan, moralno sumnjiv (*objectionable*) i inkongruentan s prirodno otvorenim zahtjevom za iskustvom« (Fox, 1990:18–19).

U kritici antropocentričke orijentacije industrijskog društva ističu se pozitivne strane odnosa preindustrijskih društava prema prirodi i okolišu, koje ponekad završavaju u rigidnom naturalizmu. Ovoj historijsko–empirijskoj kritici pridružuje se anticipativna kritika koja prevladavanje problema ne vidi u povratku na prošlo, nego u zahtjevu za radikalnijim znanstveno–tehničkim mjerama u zaštiti okoliša.

Kritika industrijske civilizacije uglavnom uzima u obzir entropijske posljedice za okoliš, a znatno manje kulturnu entropiju kao posljedicu antropocentričke paradigme. Kulturna entropija je bitna činjenica u kritičkom prosuđivanju posljedica civilizacijskog razvoja i antropocentrizma. Kartezijanska distinkcija na *res cogitans* i *res extensa* odnosi se na određeni *res cogitans*, tj. na određenu kulturu, svijet industrijske kulture. Time se polazi od dualizma duh–tijelo, čovjek–okoliš, civilizacija–priroda itd. — dualističke strukture koje se u krajnjem slučaju svode na odnos subjekta (čovjek) i objekta (priroda). Međutim, odnos između civilizacije i prirode ovisi o tome kakav je odnos unutar civilizacije, tj. kakav je odnos između različitih kultura na Zemlji (Taylor, 1986:308). Odnos prema prirodi uvjetovan je unutrašnjim odnosom kulture, osobito odnosom tehnički razvijenijih kultura prema manje razvijenima. Razvijene kulture potiskuju i destruiraju »ostale« kulture i u tom se procesu stvara istolikost kulture koja se nametnula kao jedina kultura, kao moderna civilizacija. Entropija okoliša sumjerljiva je entropiji kultura unutar civilizacije.

Odnos civilizacije i prirode može se analizirati i kao konflikt interesa, kao sukob interesa unutar društva, sukob interesa različitih aktera (Cifrić, 1992a) koji su se dosad razrješavali na štetu prirodnog svijeta, te kao konflikt između čovjekovih interesa i interesa drugih zajednica u eko–sustavima. Naime, postoje »bazični interesi« animalnih skupina (prirode) koje čine njihovi uvjeti egzistencije, kao što su obrana teritorija, sloboda, autonomija itd., kao što postoje i »periferni interesi« ljudskih skupina (civilizacije) koji im omogućuju poboljšanje uvjeta života prema njihovim željama, a koji se ostvaruju na teret osnovnih interesa animalnih zajednica (Taylor, 1986:270). Ovaj konflikt može dovesti do prirodne neravnoteže, tj. do narušavanja harmonije. Harmonija je očuvanje ravnoteže između ljudskih vrijednosti i »blagostanja« biljaka i životinja« u prirodnom ekološkom sustavu, iako postoje zastupnici mišljenja da »balans« u prirodi ne postoji, a možda nikada nije niti postojao (Elton, 1930:17). Zato mnogi vide očuvanje harmonije upravo u korekciji antropocentričke razvojne paradigme, odnosno u korekciji utjecaja egzogenih čimbenika (demografski rast, iscrpljivanje prirodnih resursa, energetske resursa, zagađivanja okoline). Meadowsovi zaključci nisu hipotetički kratkoročno i empirijski ograničeni. Oni su trajni i opći zahtjevi prema antropocentričkoj razvojnoj paradigmi. Drugi pak vide pitanje ravnoteže kao problem većeg utjecaja endogenih čimbenika i promjene vrijednosne strukture, a osobito u smislu ograničavanja ili napuštanja antropocentričke ekološke orijentacije i potpore »ekocentričkoj« orijentaciji.

Mnogi nalaze u ekološkim pokretima i udruženjima akcijsku snagu za promjenu vrijednosti antropocentričke orijentacije i prihvaćanje vrijednosnih kriterija naturalističke orijentacije. No ne treba zanemariti činjenicu da pokret koji se poziva jedino na prirodne vrijednosti i na prirodu samu može politički završiti u rasizmu. Pozivanje na prirodu samo po sebi ne mora imati humanističke ili naturalističke motive. Naturalizam ima šanse ako u teorijskoj kritici antropocentrizma anticipira vrijednosti. Neposredno empirijsko zasnivanje naturalističke orijentacije samo na konkretnom okolišu može voditi i u opskurnost.

Na razini teorijskih razmišljanja razumljiva je argumentacija i kritika bilo naturalizma, bilo antropocentrizma ili technocentrizma (tehnološkog optimizma). Problem se pojavljuje onda kada se ove ekološke orijentacije shvate kao vrijednosti i ciljevi, vrijednosne orijentacije, i kada se povezuju s potrebama, odnosno aspiracijama. Kao vrijednosne orijentacije, one su vodilje čovjekova djelovanja koje utječu mimo biološke prisile (rezultat su socijalizacije) ili izvan racionalnog razmišljanja o korisnosti. U teorijskom smislu pretpostavljaju koherentan sustav temeljnih i izvedenih vrijednosti u hijerarhijskom poretku. U praktičnom smislu, čovjek se ne ponaša samo vrijednosno–racionalno nego i ciljno–racionalno. Čovjek nije jednodimenzionalan, jer je i kulturno i prirodno biće (Markl, 1986), pa u ponašanju ne slijedi uvijek hijerarhijsku strukturu vrijednosti, već »kombinira vrijednosti«, pa i narušava koherentnost vrijednosnog sustava. Vrijednosti su unutrašnje predispozicije, a potrebe i aspiracije su situacijski definirane i povezane s ciljevima, željama, namjerama. Unutrašnje predispozicije same po sebi ne vode u neželjene posljedice, pa se u tom kontekstu mora kritički analizirati i definirati želje kao i što su »potrebe« i kako ih stvaramo. Tu se možemo odmah naći na terenu kritike potrošačkog društva, umjetnih potreba, problema socijalizacije i kulture kao »barbarske kulture« (Adorno, 1982:120–132).

* * *

U kontekstu rečenog, odnos između čovjeka i prirode u smislu orijentacija možemo trojako postaviti:

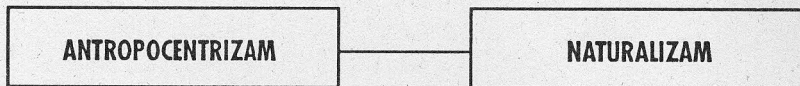
1. Odnos čovjeka prema prirodi vrijednosno je utemeljen, pa se može govoriti o različitim ekološkim orijentacijama. Među njima su antropocentrizam i naturalizam shvaćene kao dvije krajnosti, dvije suprotne vrijednosne orijentacije (Eckersley, 1992:33).

Umjesto pojma »naturalizam« često se koristi pojam »ekocentrizam«, koji je zasnovan na biocentričkom pogledu na prirodu.⁵

Ovakvo pozicioniranje prikladno je kao podloga za istraživanja različitih orijentacija, uz upozorenja da to u stvarnosti nisu alternative, jer priroda nije »sveta« niti »profana« (Daecke, 1989:294). Osim toga, svaka koncepcija koja isključuje jednu od orijentacija može biti zabluda ili teorijska konstrukcija. Niti je čovjek samo racionalno biće, niti je priroda oko njega samo »prirodna« (materijalna) – ona je i živa priroda.

5 Biocentrično gledanje na prirodu temelji se na uvjerenju da su ljudi članovi »Zemljine zajednice« kao i druga živa bića te da oni imaju svoje potrebe koje ih povezuju u odnos s drugim bićima; da je ljudska vrsta integralni element u općem sustavu poretka života na Zemlji, a ne superiorna struktura; da je opstanak ljudske vrste ovisan o okolini u kojoj ljudi djeluju, ali i o drugim živim bićima; da svi živi organizmi imaju vlastiti nagon o vlastitom dobru i putu; da čovjeku nije svojstvena superiornost nad drugim živim bićima; da život na Zemlji može opstati i bez ljudske vrste.

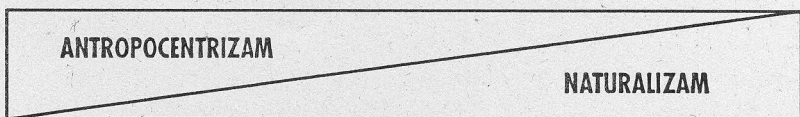
Različita shvaćanja čovjeka i njegova odnosa prema okolini, kao i argumentaciju o inherentnoj superiornosti čovjeka, susrećemo u duhovnopovijesnom kontekstu zapadnoeuropske civilizacije: od antičke Grčke, kršćanske tradicije do prijelomnog kartezijanskog shvaćanja.

2. Drugačije je shvaćanje po kojemu se antropocentrizam i naturalizam »ekocentrizam« ne isključuju, već oba opstojе u međusobnom prožimanju. Teško je, osobito u suvremenim shvaćanjima, izdvojiti pozicije koje ne bi u određenoj mjeri uzimali u obzir oba pristupa. Radi se o tome koliko se jedan pristup prihvaća u odnosu na drugi. Ovo shvaćanje »kontinuiteta« može se uzeti i kao podloga za hijerarhijsku klasifikaciju etičkih pozicija, koja polazi od pojedinačnih i čovjekovih interesa (kao egoističnih), a završava holističkim pristupom i zastupanjem interesa svega živoga i uvjeta života (Meyer-Abich, 1989). Čovječanstvo je u političkom smislu dostiglo tek treći stupanj.⁶

Humanistička etika polazi od poštivanja čovjeka kao temeljnog principa, a ekološka etika (*environmental ethics*) od poštivanja prirode. Zajedničko im je postojanje sustava vjerovanja (uvjerenja), ultimativnih moralnih zahtjeva i sustava standardiziranih uloga.

Polazeći od ekološke etike, u povijesnom se kontekstu mogu razlikovati neki oblici (Rodman) kao: očuvanje resursa (*resource conservation*), zaštita divljine (*wilderness preservation*), moralno proširivanje (*moral extensionism*) i ekološka senzibilnost (*ecological sensibility*); zatim i »ekofilozofske« pozicije (Fox) koje reprezentiraju historijske osobitosti pokretâ, odnosno predstavljaju aksiološke zahtjeve: teorija instrumentalnih vrijednosti (*instrumental value theory*) i teorija intrinzičnih vrijednosti (*intrinsic value theory*) i fenomenološki pristup »ekofilozofiji«, tj. transpersonalna ekologija (Eckersley, 1992:195), odnosno *deep ecology*.⁷

3. Antropocentrizam i naturalizam mogu se označiti kao samostalne ekološke orijentacije. Iako se, naime, antropocentrizam i naturalizam najčešće suprotstavljaju nedvojbeno je da je nezaobilazna uloga tehnike u formiranju ekoloških orijentacija, i to radi njezine subjektivizacije (Rogić, 1989), imanentnosti kulturi i antropološkog karaktera (Habermas, 1986; Burger, 1979). Tako se može ravnopravno uvrstiti i treća

6 Meyer-Abich navodi sljedeće etičke orijentacije kao stupnjeve etike: 1. egocentrični, 2. homo oeconomicus, 3. šovinisti, 4. suljudi, 5. antropocentrični, 6. susvijet životinja, 7. respekt života i 8. holistička etika ((Meyer-Abich, 1989:254-176).

7 Eckersley polazi od zapadne tradicije u kojoj nalazi tri komplementarne varijante »ekocentrizma« koje tvore opću »ekocentričnu« perspektivu. To su: »teorija autopoetičke intrinzične vrijednosti« (*autopoietic intrinsic value theory*), u kojoj nalazi Leopoldovu *land ethic*, odnosno Foxovu *autopoietic ethic*, zatim »transpersonalna ekologija« (*transpersonal ecology*) kao psihologijsko-kozmologijski zahtjev nazvan *deep ecology*, te treću varijantu »ekofeminizam« u kojoj vidi antihijerarhijsku osobnu etiku (Eckersley, 1992:60-71).

ekološka orijentacija, odnosno treći pristup zastupljen u ovom istraživanju – tehnocentrizam.

NATURALIZAM

ANTROPOCENTRIZAM

TEHNOCENTRIZAM

* * *

Konceptualno se u istraživanju nije pošlo od teze o antropocentrizmu i naturalizmu (ekocentrizmu) kao dvama suprotnim polovima ekoloških orijentacija (Eckersley, 1992:33), već od teze o postojanju triju sustava – **prirodnog, socijalnog i tehničkog** – kao okvira u kojemu se odvijaju prirodni procesi i socijalni život (Huber, 1983). Relacije između čovjeka, prirode i tehnike mogu se promatrati kao tri skupine relacija: čovjek–priroda, čovjek–tehnika i tehnika–priroda. Povezanost ovih odnosa može se pojmiti kao cjelovit skup odnosa priroda–tehnika–čovjek »P–T–Č«, a odnos prema tom kompleksu bitan je za opća opredjeljenja kao i za politiku koncipiranja i ostvarivanja drugih procesa i segmenata socijalnog života.

Istraživanje se temelji na iskustvima ispitivanja javnog mnijenja (Fietkau, 1982) i našem prijašnjem istraživanju (Cifrić, 1990a). Glede toga konceptualni se okvir istraživanja nije mijenjao, a u smislu konkretnih rezultata istraživanja, ovaj članak se nastavlja na neke već objavljene rezultate istraživanja (Cifrić, 1992), s tom razlikom što se ovdje ispituju i analiziraju latentne dimenzije percepcije odnosa priroda–tehnika–čovjek te uspoređuju s latentnim dimenzijama percepcije razvoja, napretka i budućnosti.

Istraživanja percepcije odnosa priroda–tehnika–čovjek pokazala su da su najprihvaćenije one tvrdnje (na instrumentu) kojima se poštuju prirodni uvjeti života i prirodna ravnoteža, a najmanje su prihvaćene tvrdnje o nadređenosti čovjeka prirodi i iskonskom gospodarstvu prirodne okoline. To se pokazalo u oba naša istraživanja (1988. i 1992. godine). Rangiranje aritmetičkih sredina tvrdnji korištenih u oba istraživanja pokazalo je da se kod najvećeg broja tvrdnji nije promijenila njihova relativna prihvatljivost (rang) u promatranom razdoblju od četiri godine. To potvrđuje tezu da se, unatoč izvjesnoj promjeni socijalnog konteksta, nisu bitno izmijenila opredjeljenja ispitanika. T–testovi su pokazali da kod većine tvrdnji (trinaest od devetnaest kompariranih) postoje statistički značajne razlike, nastale najvjerojatnije pod utjecajem socijalnog konteksta (Cifrić, 1992:190), a možda se i važnost pojedinih vrednota u strukturi vrijednosti promijenila. U 1992. godini (u odnosu na 1988. godinu) ispitanici očekuju više pozitivnog doprinosa tehnike, a poželjnija je i civilizacijska ekspanzija u svemirske prostore; istodobno je prosječno povećana implicitna kritika postojećeg razvoja i projekta napretka, a porasla je i osjetljivost studenata prema očuvanju okoliša. Hipotetički se može govoriti o porasloj osviještenosti o »sukobu« civilizacijskog tijeka i prirodnih mogućnosti – kapaciteta okoliša. U dosadašnjim istraživanjima utvrđeno je postojanje različitih čimbenika odnosno latentnih dimenzija sklopa »priroda–tehnika–čovjek« (Herrera, 1992; Čulig, 1991), što je djelomično ovisilo i o načinima statističke obrade rezultata. Tako su na istom instrumentu 1988.

godine (na uzorku stanovništva Hrvatske) dobivene četiri OBQ dimenzije (Cifrić, 1990), a 1988. godine (na studentskom uzorku) dobiveno je šest oblimin faktora (Cifrić, 1992). U njima se nije izdiferencirala očekivana latentna struktura od tri faktora: antropocentrizam, naturalizam i tehnicizam, kao što se to pokazalo na jednom manjem istraživanju (na regionalnom uzorku – mladi Gorskog kotara) u kojemu je korigiran naš prijašnji instrument istraživanja (Cifrić, 1993).⁸

Za razliku od prethodne analize ovdje prezentiramo rezultate komponentne analize percepcije odnosa »P–T–Č« i uspoređujemo ih s rezultatima (komponentne analize latentnih dimenzija) ostalih triju instrumenata percepcije razvoja, napretka i budućnosti. Ove relacije istražujemo jer pretpostavljamo da su latentne strukture percepcije odnosa priroda–tehnika–čovjek važne pozicije (pri procjenjivanju) u mišljenju o problemima razvoja, napretka i budućnosti, tj. da na percepciju ne utječu samo situacijski čimbenici već i orijentacije kao što su antropocentrizam, naturalizam ili tehnicizam.

2. METODA

Empirijsko istraživanje provedeno je anketom 1992. godine. Cilj ovoga članka jest:

- utvrditi latentne dimenzije percepcije odnosa priroda–tehnika–čovjek,
- utvrditi postojanje relacija između latentnih dimenzija percepcije odnosa priroda–tehnika–čovjek (prvi skup) i latentnih dimenzija ostalih triju skupova – razvoja, napretka i budućnosti.

Instrumenti su konstruirani od tvrdnji kojima je pridružena skala ocjenjivanja Likertova tipa s odgovorima od 1 do 5. Primijenjena su četiri instrumenta. Instrument prvoga skupa sadržavao je 22 varijable, instrument o razvoju 35, o napretku 30, a o budućnosti 31 varijablu.⁹

Reprezentativni slučajni uzorak od 547 studenata izabran je na sveučilištima u Rijeci i Zagrebu. Za utvrđivanje latentnih struktura korištena je faktorska analiza pod komponentnim modelom uz PB kriterij redukcije dimenzionalnosti. Bazična solucija transformirana je u kosu latentnu poziciju orthooblique rotacijom. Kriterij za izbor i interpretaciju pojedinih varijabli u faktorima bio je koeficijent korelacije od 0.40 i više.

Za utvrđivanje relacija između OBQ dimenzija parova skupova korištena je kanonička analiza. Ekstrakcija kanoničkih relacija latentnih dimenzija parova skupova provedena je uz kriterij vjerojatnosti od 0.01.

8 Na zasebno postavljeno pitanje u istraživanju (1992. god.) da se ispitanici opredijele za jednu od tri tvrdnje koje simboliziraju tri orijentacije: antropocentrizam, tehnocentrizam i naturalizam dobiveni su sljedeći odgovori:

- 2.6% – »čovjek je gospodar Zemlje na kojoj živi te smije neograničeno upotrebljavati sve što se nalazi na njoj«,
- 18.8% – »isključivo daljnjim napretkom tehnike moguće je čovjeku osigurati opstanak na Zemlji«,
- 71.7% – »čovjek je samo jedno od bića na Zemlji i potpuno je ovisan o njezinim uvjetima i zakonitostima prirode«.

9 O rezultatima na instrumentu »razvoja« vidi u autorovu članku »Svijest na razmeci napretka i opstanka«, *Socijalna ekologija*, 2(1) 1993: 73–90.

Rezultati instrumenta percepcije »budućnosti« objavljeni su u: *Socijalna ekologija*, 3(1) 1994:43–61, a o rezultatima na instrumentu »napretka« vidi u autorovom članku »Napredak i koncepcije razvoja«, *Socijalna ekologija*, 2(3) 1993: 427–445.

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

3.1 Struktura latentnih dimenzija percepcije odnosa priroda-tehnika-čovjek

Faktorskom analizom dobivena bazična solucija transformirana je orthooblique transformacijom u kose latentne pozicije uz PB kriterij. Na taj smo način dobili dvije OBQ dimenzije (faktora I. reda) koji objašnjavaju 27% ukupne varijance.¹⁰

Tablica 1 – Karakteristika bazične solucije

FAKTOR	LAMBDA	% UKUPNE VARIJANCE	% FAKTORSKE VARIJANCE
1	3.88	17.67	64.84
2	2.10	9.57	35.11

Prvi faktor tvori devet tvrdnji (varijabli), od kojih se četiri odnose na društvo, a pet na tehniku. Ispitanici pozitivno vrednuju tehniku za koju su vezane perspektive čovječanstva. Razvoj tehnike »sam po sebi« donosi nove blagodati, pa je to vjerojatno razlog da joj čovjek treba podrediti vlastite umne sposobnosti s ciljem njezina razvoja. Od tehnike nema opasnosti, jer ju čovjek danas u potpunosti kontrolira, pa tako sprečava moguće nesreće.

Čovjek se u ovom faktoru percipira kao najviše biće koje gospodari Zemljom i prirodom na njoj. Ta pozicija daje mu pravo da iskorištava prirodna dobra prema vlastitim potrebama i nahodanju. To je ujedno i iskonsko čovjekovo pravo. Svoju budućnost čovjek će osigurati osloncem na tehnički razvoj.

Razmišljanja o smislu ovoga faktora pokazuju da se priroda shvaća kao objekt, predmet rada, manipulacije i iskorištavanja, ali i čovjek samim sobom svjesno manipulira odričući se vlastitog subjektiviteta, a s ciljem razvoja tehnike. Ovaj smo faktor zato nazvali antropocentrizam utemeljen na povjerenju u tehniku.

Tablica 2 – Struktura OBQPTČ 1 (antropocentrizam)

1. Jedino tehnika može osigurati čovječanstvu bolje perspektive	.66
2. Suvremena tehnika ima mnogo više pozitivnih nego negativnih osobina	.63
3. Razvoj tehnike donosi čovječanstvu nove blagodati i uživanja	.56
4. Danas čovjek potpuno kontrolira i najsuvremeniju tehnologiju i time sprečava moguće nesreće	.55
5. Čovjek je gospodar Zemlje na kojoj živi te smije neograničeno upotrebljavati sve što se na njoj nalazi	.52
6. Čovjek mora svoje umne i druge sposobnosti potčiniti razvoju tehnike	.49
7. Priroda se suprotstavlja ostvarivanju čovjekovih težnji te je čovjek prisiljen podređivati je sebi upotrebom svih sredstava koje ima	.47
8. Čovjek je apsolutni gospodar prirode u kojoj živi i prema njoj se može odnositi prema vlastitoj volji	.46
9. Iskonsko je pravo čovjeka da iskorištava prirodna dobra prema vlastitoj volji	.46

¹⁰ Na uzorku Hrvatske (1988) multivarijatna faktorska analiza (uz GK kriterij) izdvojila je 4 OBQ dimenzije s 41.45% objašnjene ukupne varijance (Cifrić, 1990:225-229).

Drugi faktor sadrži osam tvrdnji (varijabli). Sve su one osim jedne (negativno korelirane) pozitivno usmjerene prema prirodi i njezinoj zaštiti.

Iz sadržaja faktora vidi se da ispitanici prihvaćaju održanje prirodne ravnoteže. To je i prioritetni društveni zadatak. Čovjek je shvaćen kao jedno od prirodnih bića na Zemlji, pa se mora prilagođavati i potčinjavati zakonima prirode – htio on to ili ne. Treći se problem odnosi na društveni razvoj. On treba biti podređen zakonitostima prirode, jer čovjek mora čuvati svoju okolinu/okoliš. S obzirom na jednoznačnost ovoga faktora, nazvali smo ga jednostavno **naturalizam**.

Tablica 3 – Struktura OBQPTČ 2 (naturalizam)

1. Čovjek je samo jedno od bića na Zemlji i potpuno je ovisan o njezinim uvjetima i zakonitostima prirode	.64
2. Očuvanje prirode ima prednost pred svim drugim zadacima društva	.58
3. Čovjek je samo jedno od prirodnih bića i mora se podčinjavati zakonima prirode	.58
4. Zemlja je čovjeku kao vrt u kojemu živi s drugim bićima i čovjek mora taj vrt uredno obrađivati i čuvati	.56
5. Društveni razvoj treba biti podređen zakonima prirode	.53
6. Ravnoteža prirode vrlo je osjetljiva i lako se poremeti	.51
7. Zakoni prirode jači su od čovjekovih želja i težnji	.47
8. Čovjek je gospodar na Zemlji na kojoj živi te smije neograničeno upotrebljavati sve što se nalazi na njoj	-.42

Tablica 4 – Korelacije OBQ faktora

	OBQPTČ 1	OBQPTČ 2
OBQPTČ 1	1.000	
OBQPTČ 2	-.282	1.000

U oba navedena faktora sadržajno je strukturirana samo po jedna relacija ispitivanog problema. U prvom faktoru je zastupljena relacija čovjek–tehnika, a u drugom čovjek–priroda. Treća se relacija (tehnika–priroda) ovdje nije pojavila u zasebnoj dimenziji. Korelacijska matrica pokazuje suprotne orijentacije dobivenih faktora.

3.2 Razvoj, napredak i budućnost u kontekstu antropocentrizma i naturalizma

Komponentnom analizom dobili smo dvije temeljne socijalnoekološke pozicije: »antropocentrizam utemeljen na povjerenju u tehniku« i »naturalizam«, pa nas je zanimalo u kakvom su odnosu ove dvije dimenzije s dimenzijama razvoja, napretka i budućnosti.

Naime, komponentna analiza izdvojila je: u prostoru percepcije *razvoja* četiri dimenzije: »Razvoj utemeljen na optimalnom korištenju i štednji prirodnih resursa« (OBQR 1), »Poželjnost demografske ravnoteže« (OBQR 2), »Razvoj utemeljen na uvjerenju o neiscrpnosti i maksimalnom korištenju prirodnih resursa« (OBQR 3) i »Poboljšanje kvalitete hrane i promjena načina ishrane« (OBQR 4); u prostoru *budućnosti* ekstrahirane su četiri dimenzije: »Dihotomno totalitarno društvo visokih tehnologija i novih hominida« (OBQB 1), »Katastrofična budućnost« (OBQB 2), »Status quo u budućnosti« (OBQB 3) i »Kozmička budućnost« (OBQB 4); u prostoru *napretka* dobivene su tri dimenzije: »Vrijednosno – moralno osporavanje napretka«

(OBQN 1), »Nekritički tehnicizam (resursni optimizam)« (OBQN 2) i »Humanističko-tehnički optimizam napretka« (OBQN 3).

Ove dimenzije korištene su u kanoničkim analizama, koje nam služe za utvrđivanje relacija između dimenzija (»antropocentrizam utemeljen na povjerenju u tehniku« i »naturalizam«) iz prostora percepcije odnosa priroda–tehnika–čovjek i dimenzija razvoja, napretka i budućnosti.

3.2.1 Socijalnoekološke pozicije i dimenzije razvoja

Kanonička analiza izdvojila je iz prostora »P–T–Č« dvije dimenzije, a iz prostora razvoja tri dimenzije u jedan značajan kanonički faktor. Ovih pet dimenzija objašnjava 22% zajedničke varijance ($R^2 = .22$), uz koeficijent multiple korelacije .47 (Tablica 5).

Za ovaj kanonički faktor (CAN 1) karakteristična je »slojevita« struktura shvaćanja razvoja u kontekstu socijalnoekoloških pozicija. To se vidi iz sljedećeg:

– Shvaćanje razvoja kao potrebe optimalnog korištenja i štednje prirodnih resursa (u čemu se prepoznaje ideja »održivog razvoja«) povezano je s »naturalizmom«, u kojemu se čovjek shvaća kao jedno od prirodnih bića; svoje razvojne potrebe čovjek mora uskladiti s mogućnostima prirode, štoviše, podrediti razvoj prirodnim uvjetima i ograničenjima – ako se želi »razvijati«.

– Nasuprot ovakvom shvaćanju razvoja, postoji i drugo shvaćanje koje razvoj poima kao maksimalno iskorištavanje prirodnih resursa i to svoje gledište (u čemu se prepoznaje ideja »eksponencijalnog rasta«) povezuje s »antropocentrizmom«, u kojemu se čovjek shvaća kao apsolutni gospodar nad prirodom. U tome mu naravno pomaže razvoj tehnike, koju čovjek podržava osobnim naporima i odricanjem.

– U kanoničkom se faktoru vidi i treća relacija, tj. razvoj se doživljava kao problem kvalitete življenja (promjena kvalitete i načina ishrane). I ovo je shvaćanje povezano s »naturalizmom« i zajedno s prvim spomenutim čini jednu zajedničku socijalnoekološku poziciju u odnosu na dimenzije razvoja.

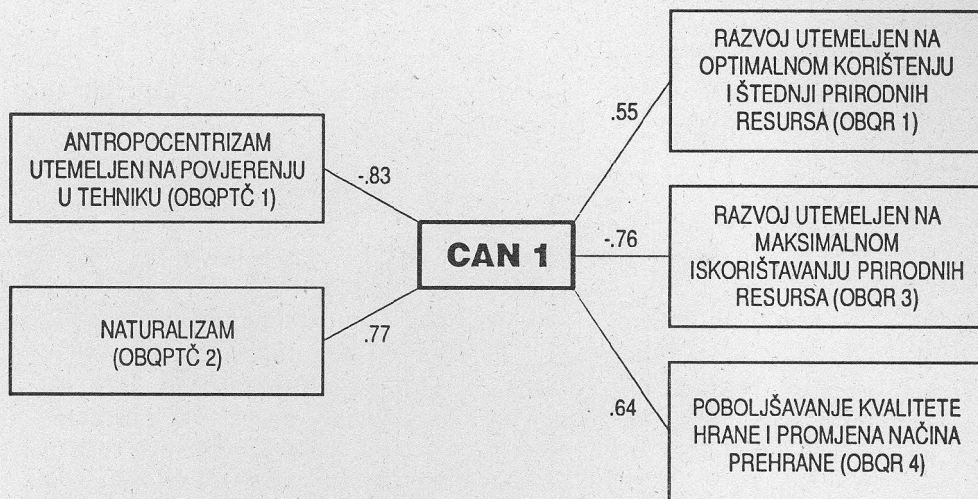
U ovom kanoničkom faktoru prepoznamo dvije pozicije o razvoju, međusobno suprotne, ali koje postoje istodobno u svijesti ispitanika. Jedna je održivi razvoj zasnovan na naturalizmu, a druga dosadašnji tip razvoja zasnovan na antropocentrizmu, koji obilježava dominantni tijek moderne povijesti zapadnoeuropske civilizacije. Te dvije pozicije u stvarnosti nisu isključive, jer bi posljedice takvog konfrontiranja bile – ili povratak na primitivno, ili katastrofa.

Kanonički faktor prilično vjerno izražava našu stvarnost – i ne samo našu u Hrvatskoj – koja je i »proizvela« ovakva razmišljanja ispitanika. S jedne strane prisutan je zahtjev za visokim poštivanjem prirodnih uvjeta u prakticanju razvoja, a s druge strane – potrošački duh motiviran predodžbom društva blagostanja. Konceptije razvoja centriraju se u sasvim određenim socijalnoekološkim pozicijama.

Tablica 5 – Kanonički faktori: CAN 1

CAN-1 PRVOG SKUPA: PRIRODA–TEHNIKA–ČOVJEK		CAN-1 DRUGOG SKUPA: KONCEPCIJE RAZVOJA	
OBQPTČ 1	-.83	OBQR 1	.55
OBQPTČ 2	.77	OBQR 2	.05
		OBQR 3	-.76
		OBQR 4	.64
$R^2 = .22$		$r = .47$	

Shema 1 – Kanoničke relacije P–T–Č i koncepcija razvoja

3.2.2. Socijalnoekološke pozicije i dimenzije budućnosti

U ovoj kanoničkoj analizi odgovaramo na pitanje kako se povezuje prostor (dimenzija) budućnosti sa socijalnoekološkim pozicijama (»antropocentrizam« i »naturalizam«).

Rezultati pokazuju (Tablica 6) da postoji samo jedan značajan kanonički faktor (CAN 1) u kojemu je šest dimenzija: dvije visoko korelirane iz prvog skupa (»Antropocentrizam« – OBQPTČ 1 i »Naturalizam« – OBQPTČ 2) i četiri dimenzije iz drugog skupa (budućnost). Od te četiri dimenzije samo su dvije pokazale značajnije korelacije, pa su uzete u obzir prilikom interpretacije. To su: (OBQB 1) »Dihotomno totalitarno društvo visokih tehnologija i novih hominida« i (OBQB 2) »Katastrofična budućnost«. Ovaj kanonički faktor objašnjava svega 13% zajedničke varijance uz koeficijent multiple korelacije od .36, što je manje od očekivanja.

Na temelju Sheme 2 može se ustvrditi:

– da je percepcija budućnosti preko dimenzije »Dihotomno totalitarno društvo visokih tehnologija i novih hominida« povezana s antropocentričkom pozicijom. Ispitanici također smatraju da će u ostvarivanju čovjekove volje i mogućnosti razvoja u prirodi i društvu budućnost ponajprije biti u kozmičkim razmjerima. Ovakvo razmišljanje suprotno je drugoj tendenciji u okviru ovog kanoničkog faktora, jer se vidi:

– da je percepcija budućnosti kao katastrofične (pesimističko očekivanje) usko povezana s »naturalizmom«. To znači da ispitanici polaze od činjenice kako postojeći (antropocentrički) razvoj i praksa napretka vode prema katastrofi, pa je potrebno poštivati prirodne zakonitosti i uvjete razvoja čovječanstva.

U kanoničkoj analizi dimenzija »P–T–Č« i dimenzija »budućnost« pokazale su se dvije, paralelno postojeće ali suprotne koncepcije.

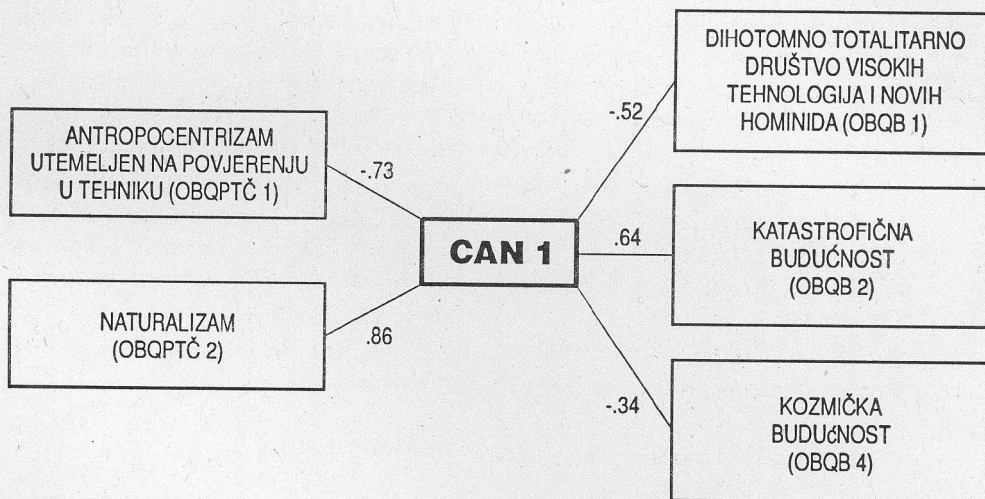
Prva, optimistička, koja vidi u budućnosti novo raslojeno društvo i »nove ljude« u kozmičkoj ekspanziji i to shvaćanje temelji na sadašnjoj antropocentričkoj čovjekovoj poziciji, i druga, više pesimistička, koja budućnost vidi kao projekciju sadašnjosti i kao

bezizlaznost, pa zagovara prednost prirodnih kriterija pred čovjekovim aspiracijama. Oba načina razmišljanja također dobro odražavaju postojeću (proturječnu) stvarnost u kojoj djeluju iskustva ponižavanja prirode i glorificiranja čovjekovih moći nad prirodom.

Tablica 6 – Kanonički faktori – CAN 1

CAN 1 PRVOG SKUPA: PRIRODA-TEHNIKA-ČOVJEK		CAN 1 DRUGOG SKUPA: BUDUĆNOST	
OBQPTČ 1	-.73	OBQB 1	-.52
OBQPTČ 2	.86	OBQB 2	.64
		OBQB 3	.23
		OBQB 4	-.34
$R^2 = .13$		$r = .36$	

Shema 2 – Kanoničke relacije P-T-Č i budućnost

3.2.3 Socijalnoekološke pozicije i dimenzije napretka

Treći značajan prostor s kojim smo uspoređivali dimenzije »Antropocentrizam utemeljen na povjerenju u tehniku« i »Naturalizam« jest prostor percepcije napretka.

Komponentna analiza je pokazala da postoje tri latentne dimenzije napretka, i to »Vrijednosno – moralno osporavanje napretka« (OBQN 1), »Nekritički tehnicizam (resursni optimizam)« (OBQN 2) i »Humanističko-tehnički optimizam napretka« (OBQN 3).

Kanonička analiza je obuhvatila tri rečene dimenzije prostora »napretka« i dvije dimenzije prostora »priroda-tehnika-čovjek« i izdvojila jedan značajan kanonički faktor – CAN 1. On objašnjava 40% zajedničke varijance uz multiplu korelaciju .63. U njemu su tri visoko (negativno) korelirane dimenzije: iz prvog skupa »Antropocentrizam utemeljen na povjerenju u tehniku« (OBQPTČ 1, -.98), a iz drugog skupa: »Nekritički tehnicizam (resursni optimizam)« (OBQN 2, -.75) i »Humanističko-teh-

nički optimizam napretka« (OBQN 3, -.84). Znatno niže (pozitivno) korelirana je po jedna dimenzija iz svakog skupa: »Naturalizam« (OBQPTČ 2, .45) i »Vrijednosno-moralno osporavanje napretka« (OBQN 1, .43).

Tablica 7 – Kanonički faktori – CAN 1

CAN 1 PRVOG SKUPA: PRIRODA-TEHNIKA-ČOVJEK		CAN 1 DRUGOG SKUPA: NAPREDAK	
OBQPTČ 1	-.98	OBQN 1	.43
OBQPTČ 2	.45	OBQN 2	-.75
		OBQN 3	-.84
$R^2 = .40$		$r = .63$	

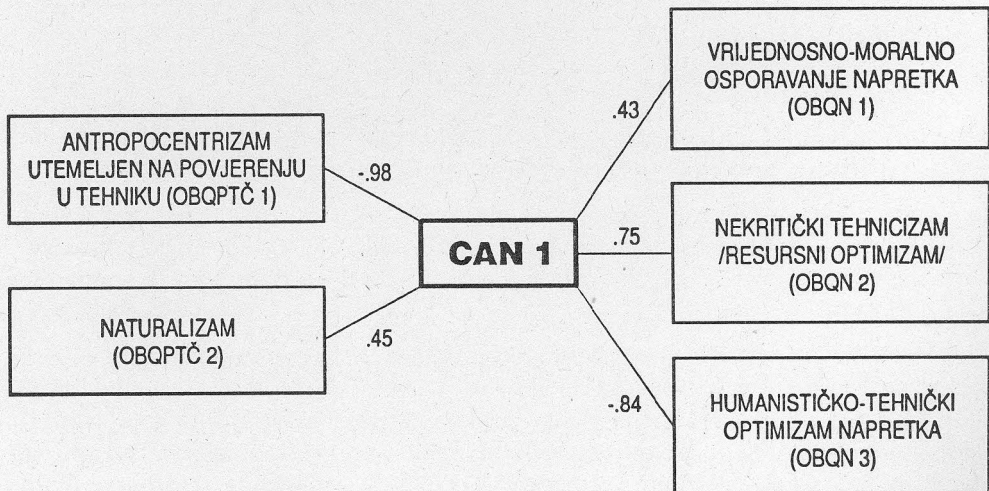
Iz navedene tablice i *Sheme 3* može se utvrditi sljedeće:

– da je »Antropocentrizam utemeljen na povjerenju u tehniku« visoko koreliran s dvjema dimenzijama shvaćanja napretka (»Nekritički tehnicizam/ resursni optimizam« i »Humanističko-tehnički optimizam napretka«). Oni koji polaze od shvaćanja čovjeka kao apsolutno superiornog bića i gospodara na Zemlji (antropocentrizam) istodobno zamišljaju napredak vjerovanjem u bezuvjetnost i dobrobit tehničkog napretka, njegovu blagotvornost za prirodu i čovjeka, te u skladu s uvjerenjem u neiscrpivost prirodnih resursa. Za njih napredak znači smanjivanje ljudske patnje.

– da je »Naturalizam« koreliran s »Vrijednosno-moralnim osporavanjem napretka«. To znači da uvažavanje kriterija prirodnih vrijednosti i prirodnih zakonitosti i njihove prednosti pred čovjekovim često neumjerenim zahtjevima utječe na odnos prema napretku, i to tako što se putem moralnih i vrijednosnih kriterija osporava postojeći napredak.

Kanonička nam analiza ovdje pokazuje dvije suprotne pozicije. To su, najkraće rečeno, antropocentrička potpora i naturalističko osporavanje napretka.

Shema 3 – Kanoničke relacije između P-T-Č i napretka

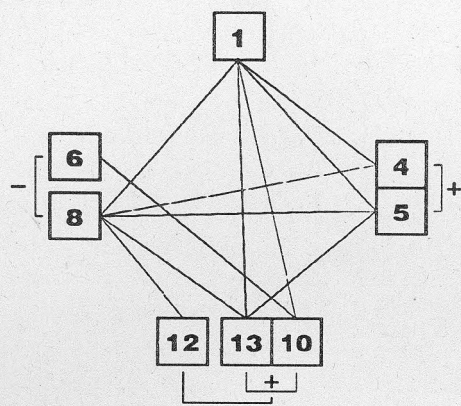
3.3 Konceptija razvoja, napredak i budućnost u kontekstu antropocentrizma i naturalizma

Pokazali smo da ispitanici različito percipiraju pojedine probleme: odnos priroda-tehnika-čovjek, razvoj, napredak i budućnost.

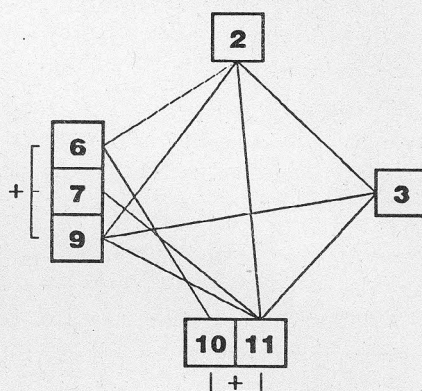
Međutim, postavlja se pitanje koje su dimenzije razvoja, napretka i budućnosti vezane s dimenzijama »Naturalizam« i »Antropocentrizam utemeljen na povjerenju u tehniku«. Kako ispitanici koji zastupaju antropocentričku poziciju doživljavaju razvoj, napredak i budućnost, a kako oni kojima je bliska naturalistička pozicija? Može li se pritom govoriti o nekim širim konceptima – vizijama, odnosno scenarijima?

Shema 4

Prikaz kanoničkih relacija antropocentrizma s dimenzijama razvoja, budućnosti i napretka

Prikaz kanoničkih relacija naturalizma s dimenzijama razvoja, budućnosti i napretka

- 1 – Antropocentrizam utemeljen na povjerenju u tehniku
- 2 – Naturalizam
- 3 – Vrijednosno-moralno osporavanje napretka
- 4 – Nekritički tehnicizam (resursni optimizam)
- 5 – Humanističko-tehnički optimizam napretka
- 6 – Razvoj utemeljen na uvjerenju o optimalnom korištenju i štednji prirodnih resursa
- 7 – Poželjnost demografske ravnoteže
- 8 – Razvoj utemeljen na uvjerenju o neiscrpivosti i maksimalnom korištenju prirodnih resursa
- 9 – Poboljšanje kvalitete hrane i promjena načina ishrane
- 10 – Dihotomno totalitarno društvo visokih tehnologija i novih hominida
- 11 – Katastrofična budućnost
- 12 – Status quo u budućnosti

Na Shemi 4 je prikazana i struktura kanoničkih relacija na pozadini »Antropocentrizma« (OBQPTČ 1) odnosno »Naturalizma« (OBQPTČ 2) i pojedinih latentnih dimenzija ostalih triju skupova: razvoja, napretka i budućnosti. Iz nje se može utvrditi sljedeće:

1. Antropocentrizam utemeljen na tehnici (OBQPTČ 1) povezan je s dimenzijom razvoja: »Razvoj utemeljen na uvjerenju o neiscrpivosti i maksimalnom korištenju prirodnih resursa« (OBQR 3), s dimenzijama napretka: »Nekritički tehnicizam (resursni optimizam)« (OBQN 2) i »Humanističko-tehnički optimizam napretka« (OBQN 3)

te s dimenzijama budućnosti: »Dihotomno totalitarno društvo visokih tehnologija i novih hominida (antropoida)« (OBQB 1) i »Kozmička budućnost« (OBQB 4).

2. **Naturalizam** (OBQPTČ 2) je kao dimenzija povezan s dimenzijama razvoja: »Razvoj utemeljen na optimalnom korištenju i štednji prirodnih resursa (OBQR 1) i »Poboljšanje kvalitete hrane i promjena načina ishrane« (OBQR 4), s dimenzijom napretka: »Vrijednosno–moralno osporavanje napretka« (OBQN 1) te s dimenzijom budućnosti: »Katastrofična budućnost« (OBQB 2).

Ove dvije pozicije (*Shema 4*) nedvojbeno nam pokazuju istovremeno postojanje dviju struktura vrijednosti na kojima se oblikuju vrednovanja sadržaja sadašnjosti i budućnosti. Te vrijednosti predstavljaju i temelje životnog gledanja na razvoj, napredak i budućnost – ovdje nazvani »vizije« odnosno »scenarij 1« i »scenarij 2«.

Regresijska analiza (*Tablice 8 i 9*) pokazuje da samo neke od latentnih dimenzija objašnjavaju »Antropocentrizam utemeljen na povjerenju u tehniku«. Ovaj je faktor povezan sa shvaćanjima napretka: »Nekritički tehnicizam (resursni optimizam)« i »Humanističko–tehnički optimizam napretka«; sa shvaćanjima razvoja: »Poželjnost demografske ravnoteže« i »Razvoj utemeljen na uvjerenju o neiscrpivosti i maksimalnom korištenju prirodnih resursa« te shvaćanjem budućnosti: »Kozmička budućnost«.

»Naturalizam« je povezan s dimenzijom napretka: »Vrijednosno–moralno osporavanje napretka«; razvoja: »Razvoj utemeljen na štednji i optimalnom korištenju prirodnih resursa« i »Poboljšanje kvalitete hrane i promjeni načina ishrane« te sa shvaćanjima budućnosti: »Katastrofična budućnost« i »Kozmička budućnost«.

Tablica 8 – OBQPTČ 1: Antropocentrizam utemeljen na povjerenju u tehniku

DIMENZIJE	r (Pearson)	Beta ponder	Koeficijent parcijalne korelacije	Razina značajnosti
OBQN 2	.448	.285	.309	.000
OBQN 3	.553	.410	.414	.000
OBQR 2	.026	.075	.095	.027
OBQR 3	.376	.080	.086	.045
OBQB 4	.253	.078	.093	.030
		$R^2 = .40$	$r = .63$	

Tablica 9 – OBQPTČ 2: Naturalizam

DIMENZIJE	r (Pearson)	Beta ponder	Koeficijent parcijalne korelacije	Razina značajnosti
OBQN 1	.295	.137	.130	.002
OBQN 2	-.316	-.196	-.184	.000
OBQR 1	.300	.137	.132	.002
OBQR 4	.303	.124	.120	.005
OBQB 1	-.121	-.087	-.086	.044
OBQB 2	.251	.232	.191	.000
OBQB 4	.014	.086	.093	.030
		$R^2 = .24$	$r = .49$	

Shema 5 – Antropocentrička i naturalistička vizija (dva scenarija)

ANTROPOCENTRIZAM (OBQPTČ 1)	NATURALIZAM (OBQPTČ 2)
Razvoj utemeljen na neiscrpivosti i maksimalnom korištenju prirodnih resursa (OBQR 3)	Razvoj utemeljen na optimalnom korištenju i štednji prirodnih resursa (OBQR 1)
Nekritički tehnicizam (resursni optimizam) (OBQN 2)	Poboljšanje kvalitete hrane i promjena načina ishrane (OBQR 4)
Humanističko–tehnički optimizam napretka (OBQN 3)	Vrijednosno–moralno osporavanje napretka (OBQN 1)
Dihotomno totalitarno društvo visokih tehnologija i novih hominida (OBQB 1)	Katastrofična budućnost (OBQB 2)
Kozmička budućnost (OBQB 4)	

Na *Shemi 5* prikazana je hipotetična struktura dviju vizija odnosno scenarija. Na taj način možemo opisati dvije vizije: antropocentričku – optimističku, orijentiranu na novu budućnost i naturalističku – kritičku, pesimistički orijentiranu prema budućnosti.

Antropocentrička se vizija može opisati na sljedeći način. Polazi se od uvjerenja da čovjeku pripada prirodno pravo da gospodari svime što se nalazi na Zemlji i da prirodna dobra koristi neograničeno prema vlastitim nahodnjima. Također se smatra da se čovjek i priroda suprotstavljaju na takav način da je čovjek prisiljen koristiti sva raspoloživa sredstva da bi je pokorio. U tom procesu čovjeku stoje na raspolaganju različite tehnologije koje mora stalno razvijati i pod cijenu podređivanja svojih umnih i drugih sposobnosti njezinom unapređivanju. Tehnika je ključno sredstvo koje donosi čovjeku sve blagodati.

U stalnom sukobu s prirodom čovjek je dosad uspijevao ostvariti svoje zamisli razvoja, jer na Zemlji postoje neiscrpn izvori sirovina i energije koje i dalje treba maksimalno koristiti, a eventualne nestašice nadoknađivati novim izvorima, kao što je to bilo i dosada. Zato je potrebno trajno povećavanje stupnja razvoja. Posljedice uporabe različitih umjetnih sredstava u proizvodnji hrane ne utječu bitno na ljudsko zdravlje jer se čovjek stalno prilagođuje promjenama koje sam oblikuje.

Čovječanstvo ima budućnost samo ukoliko ostvaruje postojeći i neosporni projekt civilizacijskog napretka. On čovjeku donosi ne samo tehničko već i duhovno savršenstvo, nove vrijednosti i općenito blagostanje. Osobito je važan znanstveno–tehnički napredak, koji čovjeku jamči trajno zadovoljavanje potreba za prirodnim dobrima ili njihovu supstituciju umjetno proizvedenim dobrima. Bogatstvo prirode moguće je, ako se pokaže potreba, zamijeniti bogatstvom koje donosi tehnika, pa i bez obzira na eventualne posljedice zagađivanja okoline, jer tehnika primjereno supstituira prirodni svijet i donosi blagodati većim mogućnostima zaštite od zagađivanja.

Na temelju optimizma o napretku, u razmišljanjima slijedi i optimizam o budućnosti. Budućnost je zamišljena kao velika promjena koju će omogućiti tehnički napredak. Nastat će nova civilizacija, nova kultura i ekspanzija u svemir. »Mali« narodi i njihove kulture nestat će, a nastat će nova »rasa« ljudi. U takvom društvu postojat će dvije skupine ljudi – bogati i siromašni, ali neće vladati stanje rata nego stanje mira. Socijalni poredak neće biti demokratski, a bogati će imati svu vlast. Društvo će biti tehnološki vrlo razvijeno, nova »rasa« će biti veoma inteligentna, a ključne odluke

donosit će umjetna inteligencija – računala. Uspostavit će se kontakti s inteligentnim bićima u svemiru. Na nekim drugim planetama bit će organizirana proizvodnja hrane. Čovjek će se općenito bitno drugačije hraniti: jest će manje količine hrane, proizvedene uglavnom u laboratorijima. Seksualne potrebe postat će izlišne i nemoralne, jer će se djeca rađati umjetnim putem, s unaprijed određenim osobinama djeteta (koje će roditelji moći birati).

Naturalistička vizija polazi od prihvaćanja neupitnosti prirodnih zakona i potrebe održavanja ravnoteže na Zemlji. U tom kontekstu čovjek je tek jedno od bića koje mora prihvatiti prirodnu nužnost i djelovati u njezinim dopuštenim granicama. Čovjekove mogućnosti u tim granicama ovise o tome kako se on odnosi prema vlastitim uvjetima života. Da bi opstao, svojim radom i znanjem mijenja vlastitu okolinu, ali mora ograničiti proizvodne zahvate. Zato okoliš ima prednost pred ljudskim neograničenim ambicijama.

Razumni odnos čovjeka i okoline podrazumijeva prakticiranje takvog razvoja koji će optimalno ograničene izvore energije i sirovina na Zemlji koristiti, a korištenjem napredne tehnologije nadoknađivati njihovu nestašicu te smanjiti kvantitativni rast proizvodnje, smanjiti smeće i otpad korištenog materijala, smanjiti zagađivanje i dugotrajnije koristiti proizvedena dobra. U svemu tome temeljni kriterij je apsorpcijska sposobnost okoline.

Jedan od ključnih problema u ovom razmišljanju jest težnja da se poboljšavanjem kakvoće prehrane smanjuje količina proizvodnje. Hrana koja se proizvodi ne bi smjela sadržavati tvari štetne za ljude i druge žive organizme. Da bi se to postiglo, čovjek bi trebao poboljšati kvalitetu življenja, a njen bitan element upravo je promjena načina ishrane.

Nezadovoljstvo postojećim stanjem izražava se u negiranju postojećeg napretka. Kritika tehnoznanstvenog aspekta civilizacijskog tijeka posize za moralnim argumentima i ističe negativni utjecaj posljedica tehničkog razvoja i socijalnu težnju za gomilanjem bogatstva. Smatra se da se napretkom čovjek duhovno ne obogaćuje već siromaši, postaje agresivniji, razara se moral i ljudska solidarnost. Zato se s određenom nostalgijom ističu pozitivne strane života u prošlosti.

Uz negiranje napretka, razmišljanja o budućnosti nisu optimistička. Upozorava se na mogućnost opće katastrofe na Zemlji, koja može nastati kao posljedica čovjekova nemarnog odnosa prema okolini i prema sebi samome. U tom su kontekstu svjetske perspektive prilično »mračne«, jer se očekuje nestašica hrane i sirovina i zbog toga stalni sukob među državama, koji može dovesti ne samo do stravičnog zagađivanja planeta Zemlje nego i do atomskog rata. Nasuprot urbanom preferira se ruralno obitavanje.

5 ZAKLJUČAK I DISKUSIJA

U istraživanju smo pošli od pretpostavke da su »antropocentrizam« i »naturalizam« suprotne orijentacije koje se međusobno »uvjetuju« i »podržavaju«. Uz njih pretpostavljali smo i »tehnicizam« kao treću orijentaciju (Cifrić, 1990:37), postojanje koje se nije potvrdilo. Sve tri orijentacije teoretski postoje neovisno kao latentne strukture svijesti o odnosu čovjeka i prirode.

Te orijentacije nisu samo izvor (potencijalnih) konflikata nego i izvor rješenja, tj. »najboljih mogućnosti« života na Zemlji kao etičkih ideala.

Dinamika povijesnog razvoja pokazuje proturječnosti koje su se izražavale i u potpuno oprečnim stajalištima kao različite pozicije i različite vizije modernog svijeta i budućnosti. U empirijskom istraživanju pokazalo se da takve proturječnosti postoje bilo kao bezrezervna podpora postojećem povijesnom tijeku i procesu modernizacije, bilo kao njegova kritika ili nepriznavanje. Naizgled se čini da se radi o dvama potpuno suprotnim i nepomirljivim svjetonazorima, ali naši rezultati ipak ne smjeraju tako daleko. Riječ je više o procesu u kojemu se različito percipiraju pojedini problemi i iz toga otkrivaju latentne strukture kao i njihova pozadina. Ovdje je riječ o jednom vremenu u Hrvatskoj i mladoj obrazovanoj populaciji, što ne znači da se radi samo o opisivanju jednog trenutka (jer je riječ o anketi) već o postojanju nekih trajnijih vrijednosti kao kriterija vrednovanja moderne empirije. To smo pokazali i u prijašnjem istraživanju, 1988. godine (Cifrić 1990; 1990a). Dobivene latentne dimenzije kao i kanoničke relacije nisu samo plod teorijske konstrukcije koja traži neke osnove »razumnog« konstruiranja svijeta već realno postoje u svijesti ljudi.

Multivarijatna analiza pod komponentnim modelom uz PB kriterij utvrdila je dvije suprotne dimenzije percepcije odnosa priroda–tehnika–čovjek (»Antropocentrizam utemeljen na povjerenju u tehniku« i »Naturalizam«), četiri dimenzije percepcije razvoja (»Razvoj utemeljen na optimalnom korištenju i štednji prirodnih resursa«, »Poželjnost demografske ravnoteže«, »Razvoj utemeljen na uvjerenju o neiscrpivosti i maksimalnom korištenju prirodnih resursa« i »Poboljšanje kvalitete hrane i promjena načina prehrane«), tri dimenzije percepcije napretka (»Vrijednosno–moralno osporavanje napretka«, »Nekritički tehnicizam (resursni optimizam)« i »Humanističko–tehnički optimizam napretka«) te četiri dimenzije percepcije budućnosti (»Dihotomno totalitarno društvo visokih tehnologija i novih hominida«, »Katastrofična budućnost«, »Status quo u budućnosti« i »Kozmička budućnost«).

Istražujući relacije između dimenzija »antropocentrizma« i »naturalizma« i dimenzija skupova: »razvoj«, »napredak« i »budućnost«, kanonička analiza je pokazala:

– da je »Antropocentrizam« povezan s dimenzijom razvoja: »Razvoj utemeljen na uvjerenju o neiscrpivosti i maksimalnom korištenju prirodnih resursa (resursni optimizam)«, s dimenzijama napretka: »Humanističko–tehnički optimizam napretka« te s dimenzijama budućnosti: »Dihotomno totalitarno društvo visokih tehnologija i novih hominida« i »Kozmička budućnost«.

– da je »Naturalizam« povezan s dimenzijama razvoja: »Razvoj utemeljen na optimalnom korištenju i štednji prirodnih resursa« i »Poboljšanje kvalitete hrane i promjena načina ishrane«, s dimenzijom napretka: »Vrijednosno–moralno osporavanje napretka« i s dimenzijom budućnosti: »Katastrofična budućnost«.

Možemo govoriti o dvama paralelnim ali i suprotnim očekivanjima odnosno perspektivama: prvo je optimističko, podržava napredak i radikalno projicira razvoj tehnologije i antropogene promjene na uvjerenju o neiscrpivim prirodnim bogatstvima, a u budućnosti očekuje novu civilizaciju; drugo s moralnih pozicija osporava napredak, ukazuje na potrebu štednje prirodnih resursa, a u budućnosti očekuje mogućnost katastrofe.

Ove dvije »slike svijeta« pokazuju proturječnosti modernog društva. Nastaju zbog različitih kriterija promatranja i ocjenjivanja sadašnjosti i budućnosti. Projicirane na globalnu razinu, izražavaju važne dimenzije latentnih izvora konflikata moderne empirije (industrijalizma) u postmodernom mišljenju.

Kao što bi bilo pretenciozno iz empirijskih rezultata teorijski konstruirati postmodernu svijest, tako bi bilo potcjenjivački ne konstatirati elemente empirijske potvrde postojanja postmodernog mišljenja.

Unutar svake civilizacije postoje kontroverzna shvaćanja — od kritike do nepriznavanja. To je slučaj i s modernom empirijom, s industrijskim društvima i njegovom kritikom. Ekološka kritika industrijalizma — bilo teorijska, bilo u obliku novih socijalnih pokreta — tumači se kao njegova unutrašnja dinamika razvojnih sposobnosti, ali i kao njegovo nepriznavanje. Unutrašnja kritika je, smatraju neki, inherentna sposobnost kapitalističkog društva za održavanjem i obnavljanjem, jer su u njemu ugrađeni elementi (pokazatelji) na koje sustav pozitivno reagira, korigira sam sebe i evoluirá. Ideja napretka ne bi bila zamisliva u provedbi da nije bila ispunjena optimizmom o socijalnoj evoluciji. U povijesnom smislu antropocentrizam ima značenje emancipacije društva od prirode, a naturalizam danas poprima značenje emancipacije čovjeka od antropocentrizma.¹¹ S druge pak strane, stanje realiteta — kao nediferenciranog »sinkretičkog« mišljenja i djelovanja pojedinaca i društvenih aktera — objašnjava statističke rezultate (negativne korelacije) odnosa naturalizma i antropocentrizma. U svakodnevi se ne povodimo samo za jednim načelom ili jednom vrednotom nego za više njih, situacijski primjenjivih.

Međutim, uzmemo li u obzir činjenicu da naturalizam nije samo jedna misaona »opaska« u kontekstu moderne empirije nego se empirijski strukturira »ravnopravno« kao i antropocentrizam (tj. kao dimenzija odnosa »priroda–tehnika–čovjek« povezuje se u koherentnu sadržajnu i misaonu strukturu s originalnim značenjem ekološke orijentacije, pa i nasuprot antropocentrizmu), onda mu ne možemo samo pripisivati korektivnu i marginalno–nepriznavajuću ulogu u modernoj empiriji i modernom mišljenju već ga treba smatrati pokazateljem postmodernog mišljenja, i to sa značenjem konceptijskog osporavanja jednog misaonog razvoja i povijesne prakse koju naturalizam još uvijek ne nadomiješta ničim što bi bilo izvan moderne empirije.

* * *

Razumljivo je da u društvu koje još uvijek sebi postavlja cilj i teži dostići razinu razvijenih zemalja i njihovog načina mišljenja dominira materijalistička i antropocentrička orijentacija. Ona će se vjerojatno u Hrvatskoj pojačati zbog stanja društvenog bića i materijalnog realiteta u post–ratovskom razdoblju, ali neće ostati bez kritičke refleksije povijesnog iskustva razvoja i anticipativnog mišljenja, elementi kojega su u nas već prisutni, ako ni zbog čega, onda zbog istog razloga kojim se opravdavaju težnje modernizacije — zbog utjecaja mišljenja i vrijednosti razvijenih.

Empirijski rezultati pokazuju da se u vremenu dekonstrukcije jednog tipa produktivističkog društva, usmjerenog na materijalni razvoj, formirala i kritička svijest o negativnim aspektima toga i takvoga razvoja. To je vjerojatno danas značajan empirijski argument za tvrdnju o postojanju dinamike i suprotstavljanja sustava vrijednosti

¹¹ U tom kontekstu se mogu razumjeti i rezultati naših istraživanja koji pokazuju postojanje obiju orijentacija. Emancipacija od prirode tj. antropocentrizam u socijalnom kontekstu našeg istraživanja znači zahtjev za bržim razvojem i materijalnom razinom života barem prosječnog građanina zapadnog društva, a naturalizam istodobno zahtjev za njegovom kritičkom povijesnom refleksijom. Kao misaone odrednice ove orijentacije pokazuju obilježje postmodernog mišljenja, a kao praktički zahtjevi izražavaju unutrašnju konfliktnost procesa modernizacije na različitim razinama — od socijalnih i privrednih do političkih sudionika.

projekta napretka u konkretnom socijalnom kontekstu hrvatskog društva. U njemu se povijesno prelamaju različiti tipovi društava, a istodobno i neke temeljne civilizacijske opcije.

Postojanje elemenata postmoderne svijesti potvrđuje konstataciju da su kritičke refleksije suvremenog mišljenja dopirale i u bivše socijalističko društvo. Da je u njemu bilo zatomljeno kritičko mišljenje i da nije postojala utjecajna povijesna i duhovna pupčana vrpca zapadnoeuropske kulture, rezultati bi vjerojatno bili drukčiji. Pođemo li od teze da je hedonizam odgovor na društvo materijalne oskudice i da ono u sebi profilira i internalizira vrijednosti jednog naraštaja da se s promjenom socijalnog stanja mijenjaju i te sociokulturne vrijednosti, onda su naši rezultati potvrda te teze. Naime, sadašnji mladi naraštaj koji smo ispitivali iako socijaliziran u drukčijim vrijednosno–ideologijskim prostorima, ipak nije odrastao u nesigurnosti, ekonomskoj bijedi itd. kao njihovi roditelji (prethodni naraštaj) pa hedonizam nije toliko izražen kao krajnji cilj (Inglehart, 1979:281). Promjene vrijednosti, orijentacija i stila života pojavljuju se najprije u onih slojeva koji su manje ili više ostvarili proklamirane društvene ciljeve, osjetili praktički njihov puls i smisao života, pa su se usmjerili na traženje novih vrijednosti koje potvrđuju ljudskost i osobnost. Promjene materijalne i socijalne zbilje razvijenog društva, uključujući ekološku svijest, utjecale su na prihvaćanje »postmaterijalističkih« vrijednosti kao orijentaciju, ali nisu napustili materijalističku orijentaciju, koja je kod nas u ostvarenju još uvijek daleko od poželjne. Socijalizacijski procesi, a posebno institucionalni edukacijski sustav nije toliko duhovno »moćan« koliko se katkad misli – barem ne u pitanjima o kojima se ovdje govori, jer se usvajaju vrijednosti iz korpusa sociokulturnog konsenzusa, za koji je važna kulturna tradicija, a ne isključivo ideološko filtriranje i institucionaliziranje. Vrijednosti imaju svoju autonomiju u okviru društvenog sustava i cirkulacije različitih svjetskih ideja modernog društva i ne daju se jednostavno zarobiti nikakvim školskim, pedagozijskim niti političkim ideologijskim projektima.

Interpretacija naših rezultata može se shvatiti kao deskripcija svijesti mladog naraštaja na razmeđi između ideje napretka i ideje opstanka, kao postmoderno mišljenje u kojemu sve više oslonca ima mišljenje o pluralizmu kultura i upitnosti »programirane svjetske povijesti«. To je misaona sintagma »beskompromisno ograničavanje i kompromisni napredak«, a manje »beskompromisni napredak u kompromisnom ograničavanju« (Sieferle, 1984) u okvirima jednog povijesnog subjekta i jedne jedine povijesti kao svjetske povijesti. Svjetska povijest zapravo je povijest mnogih kultura našeg planeta, tj. povijest mnogih društava često potcijenjenih zbog njihove tehnološke zaostalosti i autohtonosti, zbog otpora nasilnim jednolikostima industrijskog razvoja i zbog njihova očekivanja vlastite budućnosti različitom od budućnosti drugih – kao povijesti ljudskog roda. U usporedbi s prirodom, svjetska povijest ima drukčiji smisao: ona je dokaz da je ljudska vrsta najmoćnijih zemalja u prednosti pred animalnim, a tehnički razvijeniji u prednosti i pred tehnički manje razvijenim zemljama. Ovo posljednje postmoderna pokušava poricati promjenom kriterija vrednovanja napretka kao modernizacije i isticanjem problema vrednovanja opstanka.

Doduše, ne treba očekivati tako brzo misaono evoluiranje iz stare u novu paradigmu, barem ne kod nas, jer su ključni politički i socijalni subjekti još uvijek (zbog zakašnjele modernizacije) zarobljeni misaonom konstrukcijom modernog industrijskog društva. Zato se može očekivati, na »razvalinama« tradicionalne svijesti i realiteta materijalne egalitarnosti socijalizma, povećani napor socijalnih i političkih aktera u

rekonstrukciji modernog mišljenja i moderne empirije. Možda je uistinu jedina alternativa nerazvijenih da ponove povijesni proces razvijenih. I u tom slučaju postoji dovoljno iskustva a da se neke greške ne ponove. Naime, ukoliko takva orijentacija ostane dominantnom i u mišljenju, Hrvatska će na putu u civilno društvo ponovno proživljavati sve tegobe modernizacije i patologije – od mogućnosti socijalnih konflikata i tehnološke ovisnosti do odljeva »mozgova« i uništavanja prirodnih dobara. Tome se suprotstavlja sloboda mišljenja, znanstvenog i kulturnog stvaralaštva kao izazov ljudskim mogućnostima, otvorenost društva kritičkom mišljenju koje traga za univerzalnim u našem konkretnom socijalnom realitetu, konfrontirajući se s primitivnim materijalizmom i težnjom za obnavljanjem predmodernosti. Hrvatsko društvo, a to pokazuje i shvaćanje mladog obrazovanog naraštaja može postignutom kulturom slijediti i participirati u svjetskim povijesnim zbivanjima u okvirima socijalne i ekološke drame čovječanstva. Da bismo bolje živjeli, moramo spriječiti uništavanje okoliša – prirodnog i kulturnog – a to znači da moramo mijenjati svoja dosadašnja uvjerenja i ponašanja.

LITERATURA:

- Adorno, Th. (1982). *Erziehung zur Mündigkeit*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Altner, G. (1989). *Ökologische Theologie*. Stuttgart: Kreuz.
- Amery, C. (1978). *Natur als Politik. Die ökologische Chance des Menschen*. Reinbek: Rowohlt.
- Auer, A. (1984). *Umweltethik*. Düsseldorf: Patmos.
- Bajsić, V. (1994). *Obrnuto vrijeme*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Beck, U. (1986). *Risikogesellschaft*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Binswanger, H. C., Frisch, H. G. (1983). *Arbeit ohne Umweltzerstörung. Strategien einer neuen Wirtschaftspolitik*. Frankfurt: Fischer.
- Birnbacher, D. (1980). *Ökologie und Ethik*. Stuttgart: Reclam.
- Burger, H. (1979). *Filozofija tehnike*. Zagreb: Naprijed.
- Capra, F. (1986). *Vrijeme preokreta*. Zagreb: Globus.
- Carson, R. (1965). *Silent Spring*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Cazes, B. (1992). *Povijest budućnosti*. Zagreb: August Cesarec.
- Commoner, B. (1971). *The Closing Circle. Nature, Man and Technology*. New York:
- Cifrić, I. (1990). *Ekološka adaptacija i socijalna pobuna*. Zagreb: Radničke novine.
- Cifrić, I. (1990a). Latentne dimenzije socijalnoekoloških koncepcija. *Sociologija*, 32(1–2): 129–141.
- Cifrić, I. (1992). Čovjek između prirode i tehnike. *Revija za sociologiju*, 23(3–4): 179–191.
- Cifrić, I. (1992a). Zaštita okoline u kontekstu konflikata aktera. *Socijalna ekologija*, 1(4):513–534.
- Cifrić, I. (1993). Kako mladi Gorskog kotara vide napredak i razvoj. Referat na skupu: *Ekosmjereni razvoj*. Otvoreno sveučilište. Zagreb, 9–12. lipnja 1993.
- Čulig, B. (1991). Globalne ekološke orijentacije. *Revija za sociologiju*, 22(1–2): 121–151.
- Daecke, S. (1989). Anthropozentrik oder Eigenwert der Natur? U: Altner, G. /Hg./ (1989). *Ökologische Theologie*. Kreuz Verlag: Stuttgart, s. 277–299.
- Dumont, R. (1974). *Utopia or Else...* London: Deutsch.

- Eckersley, R. (1992). *Environmentalism and Political Theory*. Albany: State University of N. Y. Press.
- Ehrenfeld, B. K. (1981). *The Arrogance of Humanism*. New York: Oxford University Press.
- Elton, Ch. (1930). *Animal Ecology and Evolution*. Oxford: Oxford University Press.
- Fietkau, H. J./Kessel, H./Tischler, W. (1982). *Umwelt im Spiegel der öffentlichen Meinung*. Frankfurt – New York: Campus.
- Fox, W. (1984). Deep Ecology: A New Philosophy of Our Time? *The Ecologist*, 14:194–200.
- Fox, W. (1990). *Toward a Transpersonal Ecology: Developing New Foundations for Environmentalism*. Boston: Shambhala.
- Freeman, Ch. i Jahoda, M. (1980). *Budućnost svijeta*. Zagreb: Globus.
- Georgescu-Roegen, N. (1971). *The Entropy Law and the Economic Process*. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.
- Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press.
- Gowdy, J. M. (1994). Progress and Environmental Sustainability. *Environmental Ethics*, 16(1):41–55.
- Grul, H. (1985). *Jedna planeta je opljačkana*. Beograd: Prosveta.
- Habermas, J. (1986). *Tehnika i znanost kao ideologija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Heilbroner, R. (1974). *An Inquiry into the Human Prospect*. New York: Norton.
- Herrera, A. (1976). *Catastrophe or New Society*. Ottawa: IDRC.
- Herrera, M. (1992). Environmentalism and Political Participations: Toward a New System of Social Beliefs and Values. *Journal of Applied Social Psychology*, 22(8): 657–675.
- Hillmann, K.–H. (1981). *Umweltkrise und Wertwandel. Die Umwertung der Werte als Strategie des Überlebens*. Frankfurt – Bern: P. D. Lange.
- Hirsch, F. (1977). *Social Limits to Growth*. London.
- Huber, J. (1982). *Die verlorene Unschuld der Ökologie*. Frankfurt: Fischer.
- Huber, J. (1983). *Humanökologie als Grundlage einer präventiven Umweltpolitik*. Berlin: WZB IIUG, (dp).
- Huber, J. (1985). *Die Regenbogen-Gesellschaft. Ökologie und Sozialpolitik*. Frankfurt: Fischer.
- Illich, I. (1975). *Selbstbegrenzung. Eine politische Kritik der Technik*. Reinbek: Rowohlt.
- Inglehart, R. (1977). *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1979). Wertwandel in den westlichen Gesellschaften: Politische Konsequenzen von materialistischen und postmaterialistischen Prioritäten. U: Klages, H i Kmiecik, P./Hg/. *Wertwandel und gesellschaftlicher Wandel*. Frankfurt, New York, s. 279–316.
- Jänicke, M./Hg./. (1978). *Umweltpolitik*. Opladen.
- Kahn, H. (1977). *Slijedećih 200 godina*. Zagreb: Stvarnost.
- Kapp, K. W. (1979). *Soziale Kosten der Marktwirtschaft*. Frankfurt.
- Keating, M. (1993). *Agenda for Change*. Geneva: Centre for Our Common Future.
- Kennedy, P. (1993). *Preparing for the Twenty-First Century*. New York: Random House.
- Klages, H. und Kmiecik, P./Hg./. (1969). *Wertwandel und gesellschaftlicher Wandel*. Frankfurt: Campus.
- Klages, H. (1985). *Wertorientierungen im Wandel. Rückblick, Gegenwartsanalyse, Prognosen*. Frankfurt/New York: Campus.

- Leiss, W. (1978). *The Limits to Satisfaction. On Needs and Commodities*. London.
- Luhmann, N. (1988). *Ökologische Kommunikation. Kann die moderne Gesellschaft sich auf ökologische Gefährdungen einstellen?* Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Majer, H. (1984). *Qualitatives Wachstum. Einführung in Konzeptionen der Lebensqualität*. Frankfurt – New York: Campus.
- Markl, H. (1986). *Natur als Kulturaufgabe*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.
- Meadows, D. i dr. (1973). *Granice rasta*. Zagreb: Stvarnost.
- Mesarović, M. i Pestel, E. (1976). *Čovječanstvo na raskršću*. Zagreb: Stvarnost.
- Meyer-Abich, K. M. (1979). *Frieden mit der Natur*. Freiburg.
- Meyer-Abich, K. M. (1984). *Wege zum Frieden mit der Natur*. München – Wien: Carl Hanser Verlag.
- Meyer-Abich, K. M. (1989). Eigenwert der natürlicher Mitwelt und Rechtsgemeinschaft der Natur. In: Altner, G. /Hg./. (1989). *Ökologische Theologie*. Stuttgart: Kreuz Verlag.
- Moltmann, J. (1987). *Gott in der Schöpfung. Ökologische Schöpfungslehre*. München: Kaiser.
- Müller-Wenk, R. (1978). *Die ökologische Buchhaltung*. Frankfurt.
- Paar, V. (1984). *Energetska kriza*. Zagreb: Školska knjiga.
- Pies, E. (1979). *Überleben wir die Zukunft. Umweltkrise – materielle und ethische Aspekte*. Stuttgart – Berlin: Kreuz.
- Polany, K. (1976). *The Great Transformation*. Boston: Bacon Press.
- Richta, R. i sur. (1972). *Civilizacija na raskršću*. Beograd: Komunist.
- Rifkin, J. (1986). *Posustajanje budućnosti*. Zagreb: Globus.
- Roan, S. L. (1989). *Ozone Chrisis*. New York: J. Willey & Sons, Inc.
- Rogić, I. (1989). Neke metodologijske implikacije sintagme »tehničko društvo«. U: Cifrić, I. /ur./. *Ekološke dileme*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, str. 43–68.
- Schumacher, E. F. (1974). *Es geht auch anders. Jenseits des Wachstums*. München: Kurt Desch Verlag.
- Schumacher, E. F. (1977). *Die Rückkehr zum menschlichen Mass. (»Small is beautiful«)*. Reinbek: Rowohlt.
- Schur, S. H. (1972). /Hg./. *Energy, Economic Growth*. Baltimore.
- Sieferle, R. P. (1984). *Fortschrittsfeinde?* München: Beck.
- Simonis, U. E. (1988). *Ökologische Orientierungen*, Berlin: WZB.
- Socijalna ekologija**. (1992). Od Stockholma do Rio de Janeira. 1(3): 349–421.
- Steverson, B. K. (1994). Ecocentrism and Ecological Modeling. *Environmental Ethics*, 16(1):71–88.
- Taylor, G. R. (1970). *Das Selbstmordprogram. Zukunft oder Untergang der Menschheit*. Frankfurt: Fischer.
- Taylor, P. W. (1986). *Respect for Nature. A Theory of Environmental Ethics*. Princeton – New Jersey: Princeton University Press.
- Tinbergen, J. (1976). *Reshaping the International Order – A Report to the Club of Rome*. New York: Dutton.
- Toffler, A. (1975). *Die Grenzen der Krise*. München – Bern: Sherz Verlag.
- Toffler, A. (1983). *Treći talas*. Beograd: Prosveta.
- WCED. (1987). *Our Common Future*. Oxford: Oxford University Press.
- Weizsäcker, C. F. von (1988). *Jedinstvo prirode*. Sarajevo: V. Masleča.

ANTHROPOCENTRISM AND NATURALISM – STANDPOINTS OF MODERN THOUGHT

Ivan Cifrić

Faculty of Philosophy, Zagreb

Summary

The empirical research, performed in 1992, on a representative sample (547) of the students of Zagreb and Rijeka Universities, included analysis of the relations between the latent dimensions of the perception of nature–technology–man relation and latent dimensions of the perception of progress, development and future.

Factor analysis extracted the latent dimensions of the perception of the nature–technology–man relation ("Anthropocentrism based on confidence in technology" and "Naturalism"), of the perception of the development ("Development based on optimal use and saving of the natural resources", "Demographic balance", "Development based on in–exhaustible and maximally used natural resources" and "Improvement of the quality of food and change of the ways of feeding"), of the perception of the progress ("Value and moral denial of the progress", "Un–critical technicism", and "Humanistic and technical optimism of the progress"), and finally the perception of the future ("Dichotomous totalitarian society of high technology and new hominides", "Catastrophic future", "Status quo in future" and "Cosmic future").

Canonic analysis of the relations between the latent dimensions points to the existence of two perspectives. The first is relying on the "anthropocentrism", and is optimistic, supporting the existing progress, radically projecting development tendencies, seeing the future with new civilisation. The other is relying on "naturalism", and is pessimistic, denying, from the moral positions, the existing civilisation development, pointing to the saving of the natural resources while foreseeing catastrophe in the future.

Key words: anthropocentrism, development, future, naturalism, progress, students

ANTHROPOZENTRISMUS UND NATURALISMUS – ANHALTSPUNKTE DER MODERNEN DENKART

Ivan Cifrić

Philosophische Fakultät, Zagreb

Zusammenfassung

In der 1992 auf einem repräsentativen Muster von Studenten (547) der Universitäten in Zagreb und Rijeka durchgeführten empirischen Forschung wurden die Beziehungen zwischen den latenten Dimensionen der Wahrnehmung des Verhältnisses Natur–Technik–Mensch und den latenten Dimensionen der Wahrnehmung des Fortschritts, der Entwicklung und der Zukunft analysiert.

Durch die multivariate Analyse unter dem Komponentenmodell wurden (bei dem PB-Extraktionskriterium) latente Wahrnehmungsdimensionen der Beziehung Natur–Technik–Mensch erhalten ("Auf Vertrauen in der Technik basierender Anthropozentrismus" und "Naturalismus"), der Wahrnehmung der Entwicklung ("Auf einem optimalen Verbrauch und auf Sparen der natürlichen Ressourcen basierende Entwicklung", "Erwünschtheit des demographischen Gleichgewichts", "Auf der Unerschöpflichkeit und dem maximalen Verbrauch von natürlichen Ressourcen basierende Entwicklung" und "Verbesserung der Nahrungsqualität und Änderung der Ernährungsweise"), der Wahrnehmung des Fortschritts ("Wert–moralische Bestreitung des Fortschritts", "Unkritischer Technizismus" und "Humanistisch–technischer Optimismus des Fortschritts") sowie der Wahrnehmung der Zukunft ("Dichotome totalitäre Gesellschaft der hohen Technologien und der neuen Hominiden", "Katastrophische Zukunft", "Status quo in der Zukunft" und "Kosmische Zukunft").

Die kanonische Analyse der Beziehungen zwischen den latenten Dimensionen weist auf das Bestehen von zwei Perspektiven hin. Die erste beruht auf dem "Anthropozentrismus", ist optimistisch, unterstützt den vorhandenen Fortschritt, projiziert radikal die Entwicklungstendenzen, in der Zukunft sieht eine neue Zivilisation. Die zweite beruht auf dem "Naturalismus", ist pessimistisch, bestreitet aus moralischen Positionen den vorhandenen Zivilisationsfortschritt, weist auf das Sparen von natürlichen Ressourcen hin, und sieht in der Zukunft eine Katastrophe.

Grundausdrücke: Anthropozentrismus, Entwicklung, Fortschritt, Naturalismus, Studenten, Zukunft